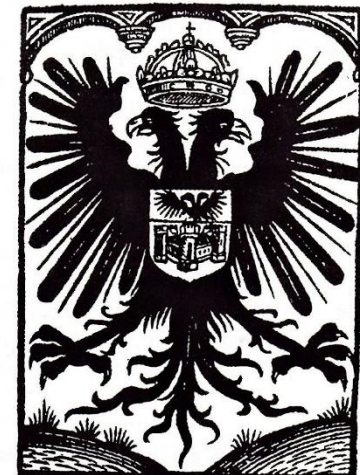

Teksten als koopwaar *revisited*

Hoewel het op de lange termijn gezien misschien voor niemand enig nut heeft, een lot dat het deelt met alle opstellen op mijn website, bevordert ook het nu volgende verhaal voor mezelf een helder nut op korte termijn, en wel wat de Duitsers *Kurzweil* noemen. Ik maak een tochtje naar een kwart eeuw geleden, toen ik onder promotor professor Herman Pleij mijn proefschrift *Teksten als koopwaar: vroege drukkers verkennen de markt* (1998) het licht deed zien. Dit had een lange samenvatting in het Engels en die ga ik zodadelijk sterk verkort in het Nederlands overdoen en daarna aanvullen met observaties over de jaren na 1550 en *Reynaert de Vos*.

Drukkersmerken: Gerard Leeu (1493), Henrick Eckert van Homberch (1499), Thomas vander Noot (1514) en Willem Vorsterman (1531).

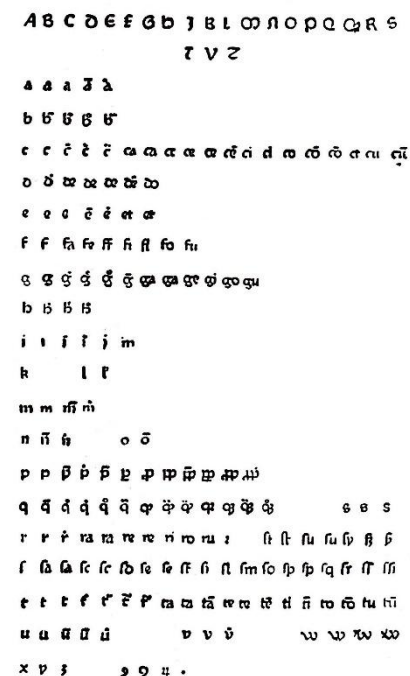
De dissertatie had een ondertitel die niet scoort op een boekentafel in een Bruna- of AKO-kiosk, maar aan duidelijkheid niets te wensen overliet:

Een kwantitatieve analyse van de productie van Nederlandstalige boeken (tot circa 1550) en de ‘lezershulp’ in de seculiere prozateksten.

Omdat het boek geschreven was als een academische proeve van bekwaamheid en dus aan specifieke eisen van opbouw, taalgebruik en bewijsvoering moest voldoen, is het ook echt bij niemand buiten een beperkte academische kring in de kast terechtgekomen, laat staan gelézen. Dat is niet ongevoen. Fragmenten ervan heb ik later benut in mijn *Van Reynaert de Vos tot Tijl Uilenspiegel* (2014) voor een breder publiek, dat over de populaire volksboeken van na 1600 ging, maar van het proefschrift is nooit een samenvatting in min of meer gewone taal verschenen. Dat manco ga ik nu alsnog verhelpen.

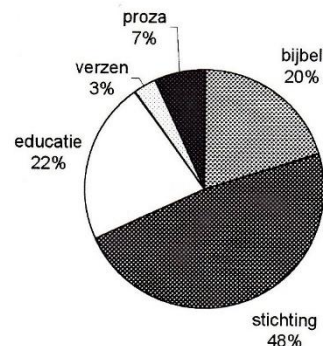
Gutenberg (ansichtkaart, 1900) en de losse letters die werden gebruikt in zijn *Catholicon* (1458–60, naar A. Kapr, 1986): niet alleen a, b, c, maar ook abbreviaturen en ligaturen bij de vleet.

Bij deze poging kan ik profiteren van drie voordelen. Ten eerste, dat mijn dissertatie in wezen een overzichtelijke redenering volgde en een heldere conclusie bereikte. Eigenlijk is de essentie in enkele zinnen samen te vatten, maar dat haalt alle spanning weg, dus dat doen we pas

na afloop. Ten tweede, dat een website veel mogelijkheden tot illustratie en tekstopmaak biedt, waardoor onderdelen van mijn bewijsvoering in één oogopslag zichtbaar zijn te maken. En ten derde, dat ikzelf op veel terreinen nu meer weet dan toen, om nog te zwijgen over de sindsdien exponentieel toegenomen beschikbaarheid van documentatie via het internet en recente bronnen (zoals *Incunabula printed in the Low Countries*, 1999, mijn hemel, wat zou dát me zeeën van tijd hebben bespaard).

Grafiek i: Volume tekstsoorten, Nederlands, 1477-1540
(n=1770)

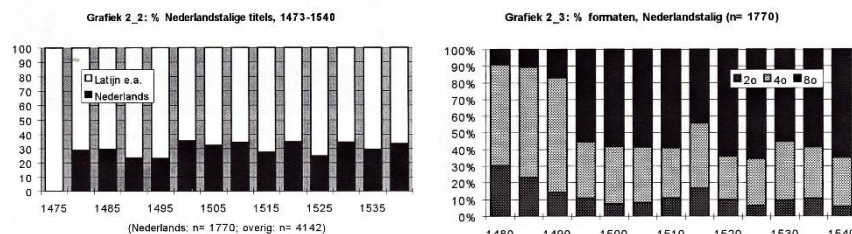
Het aandeel 'vermaak' (proza + verzen) was slechts 10% van het minderheidsaandeel 'Nederlandstalig' in de boekproductie.

Het is nadrukkelijk *niet* mijn bedoeling het betoog op sommige punten te gaan verbeteren of uitbreiden. Wel zal ik het goeddeels beperken tot het aspect 'lezershulp', in het derde deel van mijn proefschrift, want daar ging het me om.

Summary 1

Deze studie gaat over vroege boeken en drukkers in de Lage Landen. Voor buitenlandse lezers legde ik de achtergrond uit. De Nederlanden waren in de 14de en eerste helft van de 15de eeuw onder de hertogen van Bourgondië een vrij losse federatie geworden, vanaf 1477 onder het huis Habsburg. In 1568 startten de noordelijke Nederlanden een opstand tegen Filips II van Spanje (met landvoogdes Margareta van Parma in Brussel), die formeel tot 1648 duurde. Ik beperk me tot de eerste decennia van de drukunst, 1470-1550, toen de Nederlandstalige gebieden nog onder één heer vielen. De volkrijkste waren

Vlaanderen (Brugge en Gent), Brabant (Brussel en Antwerpen) en Holland. De Bourgondische Nederlanden als geheel hadden tussen 1½ en 2 miljoen inwoners. Er was slechts één universiteit (Leuven, vanaf 1425).

Gedrukt in de Nederlanden, 1473-1540 (n=5912).

Links: % Nederlandstalig (zwart), n=1770.

Rechts: % hiervan in 4° (grijs) en 8° (zwart), n=1770.

Summary 2

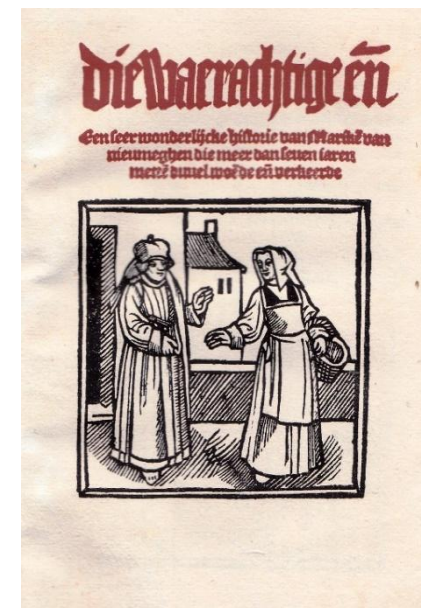
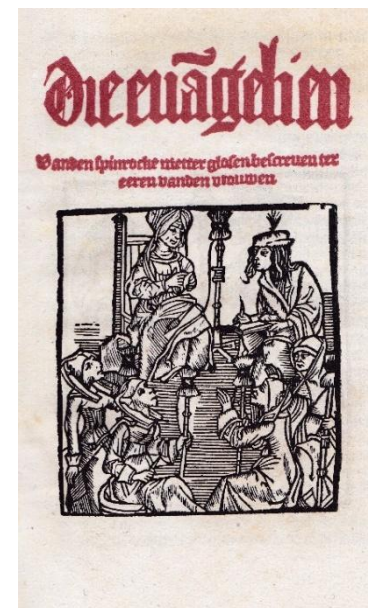
In deel I bespreek ik het drukkerswezen in de Nederlanden, met name de economische kant, de verdeling in boekformaten, de verdeling in Latijnse en volkstaaluitgaven, de dominantie van Antwerpen, en zulke onderwerpen. Dit overzicht

laat ik in deze samenvatting weg; de grafiekjes hiernaast zijn slechts voorbeelden. Dat weglaten geldt ook mijn verhaal over de samenhang tussen kostprijs en oplage, rekening houdend met papierkosten (de helft) en zet- en drukkosten (de andere helft), vooral voor drukken die niet betaald werden door de kerk, de overheid of een maecenas, maar waarmee de drukker (die tevens uitgever was) gewoon geld hoopte te verdienen op de boekenmarkt. Daarbij ging het niet om de Latijnse markt van geleerden en hun studenten, maar die van de opkomende burgerij, die geld had om boeken te kopen en voldoende geletterd was om ze zelf te lezen. Vandaar de titel van mijn dissertatie: *Boeken als koopwaar*. Het was geen toeval dat drukkers zich vestigden in steden met goede handelsverbindingen (zoals Venetië, later Antwerpen, nog later Amsterdam). Omdat de meeste boeken tot 1600 nog in het Latijn waren, was een groot deel van de boekenmarkt internationaal (en omgekeerd ook). Binnen Europa

waren boeken snel en gemakkelijk te distribueren. Maar de markt voor boeken in de volkstaal bood aanvullende kansen voor drukkers die zich hierin specialiseerden.

In deel II verdeel ik een steekproef van circa 60 vroege Nederlandstalige drukken naar verzen en proza, en de prozateksten vervolgens naar avontuur, artes (dat zijn geen kunstboeken, maar zaakboeken) en overige. Ook deed ik een poging om een maat voor de syntactische ‘moeilijkheidsgraad’ van de verschillende tekstsoorten te bepalen. Daarvoor bewerkte ik een methode die door J.A.M. Pulles (1950) voor Middelnederlands geestelijk proza was ontwikkeld, waarin zinstypen worden onderscheiden op basis van de plaats van het subject (S) en het verbum finitum (V) in hoofdzinnen. Daarom noem ik het de SV-methode. Er zijn dan 21 zinstypen te onderscheiden, waarvan er vier courant zijn (samen meer dan 80% van alle zinnen). Relatief ‘moeilijk’ zijn dan zinnen van het incurante type, en met

veel woorden, en met veel bijzinnen. Daaraan voegde ik nog de moderne Flesh-score toe, dat betreft het aantal woorden per zin en het aantal lettergrepen per 100 woorden. Andere door mij uitgetoetste criteria, zoals het aantal gerundia of de frequentie van samentrekkingen (proclise en enclise) bleken niet bruikbaar.

Titelpagina's van *Die waerachtige historie van Mariken van Nieumeghen* (W. Vorsterman, ca 1518) en *Die evangelien vanden spinrocke* (Michiel Hillen van Hoochstraten, ca 1520).

Dit was het bewerkelijkste deel van mijn dissertatie. Ik heb de methoden toegepast op circa 15.000 hoofdzinnen van steekproeven uit de tekstsoorten. De analyse en de statistieken waren voor mij geen doel op zich. Ik zocht alleen een bruikbare indicatie van welke teksten qua deviatie van een gemiddelde standaard als ‘relatief moeilijk’ dan wel ‘relatief gemakkelijk’ te kwalificeren waren. Dat kenmerk wilde ik vervolgens statistisch in relatie brengen met een aantal presentatiekenmerken van de tekst, zeg maar de ‘drukkershulp’ voor de lezers. Het was mijn verwachting dat drukkers voor boeken op de markt voor volkstaalteksten en zelflezers hun best zouden doen het de lezers zo gemakkelijk mogelijk te maken. Het zal niemand verbazen dat de artesteksten relatief gemakkelijk waren, want dat waren doe-het-zelf-teksten voor leken, zeg maar non-fictie in een zeer ruime zin. Het gaat dan om koken, kweken van bomen, verven van stoffen, kruidenkennis. Ook quasi-adviesboekjes

vol bakerpraatjes vallen hieronder, zoals *Die evangelien vanden spinrocke* (ca 1520) en *Den sack der consten* (1528). De avonturenteksten, zoals de in proza herschreven ridderromans voor het nieuwe publiek van zelflezers, waren syntactisch gezien noch gemakkelijk, noch moeilijk.

Den sack der Consten.
 In den latine, Italiaenische, Franche, duyt-
 sche ghecomponeert Omte vermaken
 die belwaerde sinnen. Ende
 voer hem dpe gheer-
 ne wat npeus
 hoonen

Wat een mensche niet doordraen en woude.
 Wat die honden op vint en bedden
 ¶ Sint Jacob van Liesvelt

La merueilleuse et loyeuse
 vie de Esop/en francois & bas Allemāt/diligem-
 ment reueue & corrigee/ avec aucunes fables
 ou melines compolees/ & moralizees/
 trefutiles a vng chascun.

Dat wonderlijck en genuuech-
 lijck leue vā Esop/ in franfoys en neder Duytsch
 nerstelijck ouerlien en gecorrigiert/ met sommigē
 fadulen vanden seluen gecomponeert/ en ghe-
 moralizeert/ zeer nut eenen yegelijcken.

Cum gratia privilegio.
 ¶ Gheprint tot Anwerpen inden schilt van Basle/opde Camer-
 poestbrugge by Gregorius de Bonte geschoepen printer ende
 boechvercooper byder H. M. cxxxvij.
 M. CCCC. xlvij.

Den sack der consten (Jacob van Liesvelt, 1528) en *Dat wonderlijck leven van Esopus* (Gregoris de Bonte, 1548).

Uit afgebeelde titelpagina's is al af te leiden dat de teksten in gotische letter voor ongeoefende ogen op zich al moeilijk te lezen waren (maar dit is wat de kinderen op school leerden, in hun ogen was de gloednieuwe romein juist lastig). Als voorbeeld staat hieronder een deel van de tweetalige *Esopus* met transcriptie:

**Dat wonderlijck en̄ genuech=
lijck leuē vā Esop⁹ in Franfoys en̄ neder Duytsch
nerstelijck ouersien en̄ gecorrigēert/ met sommigē
Fabulen vanden seluen gecompōseert/ en̄ ghe
moralizeert/ zeer nut eenen yegelijcken.**

Dat wonderlijk ende genuech=
lijck leven van Esopus/ in Francoys ende neder Duytsch
nerstelijck oversien ende gecorrigeert/ met sommigen
Fabulen vanden selven gecomponeert/ ende ghe
moralizeert/ zeer nut eenen yegelijcken.

Merk hierin op de 'krul' als afkorting voor 'us' achter Esop, een van de abbreviaturen, en het ontbreken van een woordafbrekingsteken achter 'ghe' in de voorlaatste regel.

Summary 3

Voor dit gedeelte van de samenvatting neem ik integraal de tekst over, nu door mij terugvertaald in het Nederlands, van de summary in het proefschrift zelf (p. 399–400).

Behandelden de drukkers 'moeilijke' teksten anders dan 'gemakkelijke' teksten, avonturen anders dan artes? Deze vraag staat centraal in deel III. Hiertoe analyseerde ik een aantal presentatiekenmerken.

Ten eerste onderzocht ik de interpunctie. Die was in bijna al mijn steekproefboeken *niet* syntactisch, zoals in het hedendaagse Nederlands en in veel toenmalige Latijnse teksten, maar in wezen ritmisch [dus zeg maar: op voordracht gericht]. Voor de interpunctie gebruikte ik drie criteria: INT1 (% gemarkeerde hoofdzinnen), INT2 (aantal markeringen per 100 woorden *binnen* de hoofdzinnen) en INT3 (aantal verschillende markeringstekens *binnen* de zinnen, dus bijvoorbeeld alleen een punt, of alleen een /, of een punt, een / en een ;). Daaraan voegde ik toe INT4 (het % gemarkeerde woordafbrekingen aan het einde van een regel). Hoewel dit strikt genomen geen inter-

punctie is, helpt het de lezer wel; dit percentage bleek tussen 1479 en 1540 geleidelijk toe te nemen van 40 tot nog altijd slechts 60. Samenvattende uitkomst: wat de interpunctie betreft waren er *geen* significante verschillen tussen avontuur en artes, en evenmin tussen 'gemakkelijke' en 'moeilijke' teksten.

[fragment uit Die evangelien vanden spinrocken]

Des maendaechs omtrentē vij. ende viij. uren na dē auontmael so vergaderden die voerscreuen ses vrouwē alle die gebueren die ghewoenlijc waren te comen en meer ander die daer op ghenoodt waren om taenhorē dat misteriu. ende werck dat men daer doen sonde.

Vrou ysengrine quā daer v̄selscapt met vele vā harer kēnissen die alle mit hē brachtē haer spinroc kē vlas spillē stādacrde haspelē. en wes si daer toe meer be hoeuen mochte En mettē corsten gheseyt

Des maendaechs omtrent den vij. ende viij. uren na den avontmael so vergaderden die voerscreven ses vrouwen alle die gebueren die ghewoenlijc waren te comen ende meer ander die daer op ghenoodt waren om taenhoren dat misterium. ende werck dat men daer doen soude.

Vrou ysengrine quam daer verselsapt met vele van harer kennissen die alle mit hem brachten haer spinrocken vlas spillen standaerden haspelen. ende wes si daer toe meer behoeven mochte[n] Ende metten corsten gheseyt

OPMERKING BIJ DE INTERPUNCTIE VAN HET FRAGMENT [links]
Geen afbrekingsteken na 'wa' (regel 3) en 'spinroc' (regel 8). Geen punt na 'mochte[n]' (regel 10). Overbodige punt voor 'ende' (regel 1 en 9). Geen komma's/slashes voor vlas, spillen, standaerden, haspelen. Let ook op de abbreviaturen in 'verselsapt' en 'misterium'.

Die ordinantie vander eerster dachuaert van
ysengrine en hoedanich si was.

Des maendaechs omtrentē vij. ende viij. uren na dē auontmael so vergaderden die voerscreuen ses vrouwē alle die gebueren die ghewoenlijc waren te comen en meer ander die daer op ghenoodt waren om taenhorē dat misteriu. ende werck dat men daer doen sonde.

Vrou ysengrine quā daer v̄selscapt met vele vā harer kēnissen die alle mit hē brachtē haer spinroc kē vlas spillē stādacrde haspelē. en wes si daer toe meer be hoeuen mochte En mettē corsten gheseyt

Uit: Die Evangelien vanden Spinrocke.

PUNCHES AND MATRICES

A B C D E F G H I J K L M N O P Q
 R S T U V W X Y Z a b c d e f g h i
 j k l m n o p q r s t u v w x y z æ te
 w de w f f f f f æ p p z n n n n 9 z v â
 ã ô ê ë î ï ð ñ m ô õ p p p p q q q q
 r s t t t u u . : ; = /) f f f f f

MA 96. 'Texte flamand' (16.6 Pica points): Hendrik van den Keere, 1570; 113 matrices.

A B C D E F G H I J J K L M N O P Q R S T
 U V W X Y Z A B C D E F G H I J K L M N O P Q
 R T U V X Y Z a b c d e f g h i k l m n o p q r
 s t u v w x z Æ æ æ æ f f f f f f f f f f f
 f f f f Qu & 9 æ v á à â ä å æ ç é è ê ë é é
 e í î ï ï ï ï ï ï ï ï ï ï ï ï ï ï ï ï ï ï ï
 q; r s t u u u u 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 , . ' : ; ! ? ([
 * * - - _ € 3 3 ¶ ' ^ v ^ -

MA 20 a and b. Texte (16.6 Pica points): Claude Garamond. Mentioned for the first time in Plantin's 1563 inventory; 176 matrices.

59

Lettertypen van Plantijn, de *texte flamand* (1570) en een *garamond* (1563), beide met nog veel abbreviaturen en ligaturen. Uit L. Voet, 1972.

Ten tweede onderzocht ik het gebruik van abbreviaturen in mijn steekproefteksten; ik noem ze kortheidshalve abbs. Het eeuwenoude gebruik hiervan in handschriften is voortgezet in de vroege drukken, hoewel dit ouderwetse middel om duur perkament of papier te besparen, in extreme gevallen tot wel 5% toe, voor drukkers tot extra kosten leidde (veel meer tekens in de letterbak). Maar het kan ook het lezen moeilijker hebben gemaakt, al weet niemand in welke mate. Een abb was een letter met een accent erop of een teken met een eigen betekenis (zoals die voor *con*, *orum*, *et*, *us*, *per*). [Een voorbeeld met rood onderstreepte abbs op de volgende schermpagina zal dit volkomen duidelijk maken.] Dit gaf me drie criteria voor het gebruik van abbs in vroege drukken: AA (aantal abbs per 100 woorden), NA (aantal verschillende apps in de tekst) en AI (aantal *incourante* abbs). Voor dit doel analyseerde ik de gehele tekst, niet een steekproef. Samenvattende uitkomst: er waren wat betreft het gebruik van abbs *geen* significante verschillen tussen avontuur en artes, en evenmin tussen 'gemakkelijke' en 'moeilijke' teksten. Bovendien nam het gebruik van abbs tussen 1479 en 1540 *niet* significant af. Hieruit volgt dat de drukkers ze niet zagen als een probleem (voor hun lezers) of dat het hun niets kon schelen.

[Uit Den sack der consten, 1528.]

¶ Om te proeue
ofte een meysken
maecht is. Barnt
moed cruyt / en la
tet dat meysken de
rooc ontfange in
haer nuese / en isse
geen maecht dan
salse hair bepissen
en isse maecht / soe
en salse dat niet doen.
Ofte neemt grau
netelen als si gruen
sijn / en laetse daer

op pissen / en isse geen maecht so sullen die netelen ver-
doren en vaerl werden ende anders niet

Om haer te verdriuen van eenighe plaetse.
Bestrijct eenighe rou plaetse des lichaems metten
bloede vander vleermuys na dattet haer af gescore
is / daer en sal gheen haer meer groeyen

¶ Om droeue en lange wijn claer te maken
Moed cruyt water ghedaen in wijn die af ghegaen
is na die grootheyt des vaets / dan werdt hy weder
goet. Oft watere van Valeriaen ghedaen in afghe-
gaen wijn maect hem oock claer

¶ Tegen dat schimmelen vanden broode
Neemt een nootscale vol lauender waters en men-
ghelt dat met ander water / en wat deech daer met
gemaect wert dat broot daer af en sal niet schimmelen.

¶ Om een gloyende cole lange gloyende te houden
Neemt water gedistilleert van menschen dreck / en

De opgeloste abbreviaturen zijn vet weergegeuen.

¶ Om te proeven
ofte een meysken
maecht is. Barnt
moeder cruyt / ende la
tet dat meysken den
rooc ontfangen in
haer nuese / ende isse
geen maecht dan
salse hair bepissen
ende isse maecht / soe
en salse dat niet doen.
Ofte neemt grau
netelen als si gruen
sijn / ende laetse daer

op pissen / ende isse geen maecht so sullen die netelen ver-
dorren ende vaerl werden ende anders niet

Om haer te verdriven van eenighe plaetse.
Bestrijct eenighe rou plaetse des lichaems metten
bloede vander vleermuys na dattet haer af gescoren
is / daer en sal gheen haer meer groeyen

¶ Om droeven ende langen wijn claer te maken
Moeder cruyt water ghedaen in wijn die af ghegaen
is na die grootheyt des vaets / dan werdt hy weder
goet. Oft watere van Valeriaen ghedaen in afghe-
gaen wijn maect hem oock claer

¶ Tegen dat schimmelen vanden broode
Neemt een nootscale vol lavender waters ende men-
ghelt dat met ander water / ende wat deech daer met
gemaect wert dat broot daer af en sal niet schimmelen.

¶ Om een gloyende cole lange gloyende te houden
Neemt water gedistilleert van menschen dreck / ende

De uitkomsten demonstreren duidelijk dat de vroege drukkers van avonturen en artes in het Nederlands (zowel de ‘moeilijke’ als de ‘gemakkelijke’) al deze teksten gelijkelijk behandelden, zowel in het schamele gebruiken van interpunctie als in het handhaven van veel abbs. In elk geval op déze terreinen spanden ze zich niet zichtbaar in om hun (onervaren) nieuwe lezers behulpzaam te zijn. En dit veranderde *niet* in de eerste acht decennia van het drukken in de Nederlanden.

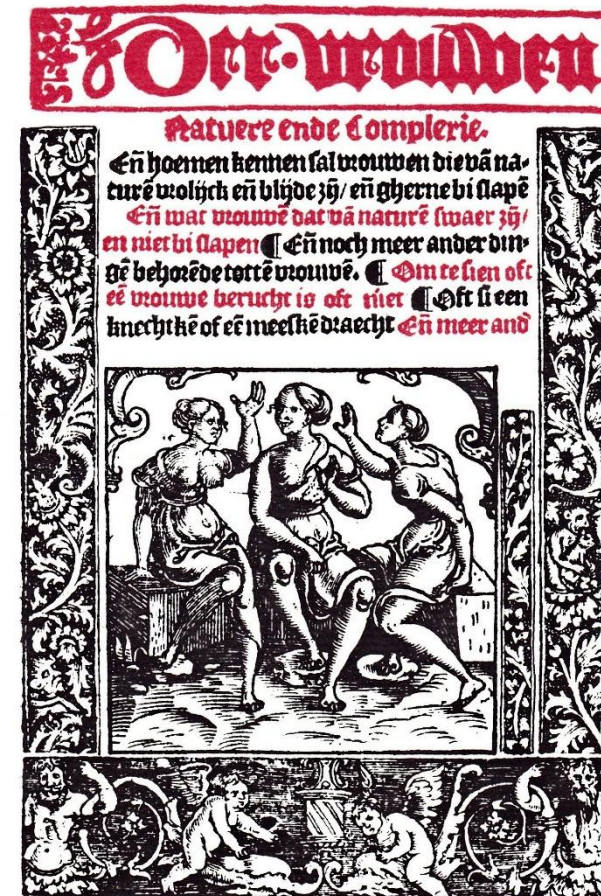
Dit opmerkelijke feit ondersteunt mijn stelling dat althans de vroege drukkers van volkstaalteksten veel meer conservatieve kooplieden waren dan ‘agents of change’ [aanjagers van vernieuwing, een term van Elisabeth L. Eisenstein]. Deze conclusie wordt voorts gesteund door andere observaties: de relatief trage groei van het drukkerswezen als zodanig, het exclusieve gebruik van de gotische letter in de volkstaalboeken, de procentueel onveranderde verdeling van de volkstaalsector naar religie, educatie en vermaak, het nauwelijks groeiende minderheidsaandeel van de volkstaal versus het Latijn, de traditionele keuze van onderwerpen (vooral in de minieme sector ‘vermaak’) en diverse kenmerken in de opmaak van de pagina’s, zoals open ruimte voor handgeschreven initialen en het gebruik van katernpaginering in plaats van genummerde bladzijden.

Derhalve kan althans over de eerste zeven of acht decennia van het drukkersbedrijf in de Nederlanden worden gezegd, dat de culturele betekenis voor de vormgeving van de vroegmoderne samenleving meer gelegen is in de *kwantiteit* van het beschikbare drukwerk (in vergelijking tot de handschriftentijd) dan in de nieuwe vorm van communicatie die het was, of in de nieuwe ideeën of bellettrie die het bevatte en verspreidde. Hierbij moet wel worden aangetekend dat dit niet gold voor de categorie ‘religie’ na 1510 of 1520, en de zeer belangrijke rol die gedrukte teksten hebben gespeeld in de Reformatie.

En dan nu een kleine afterparty

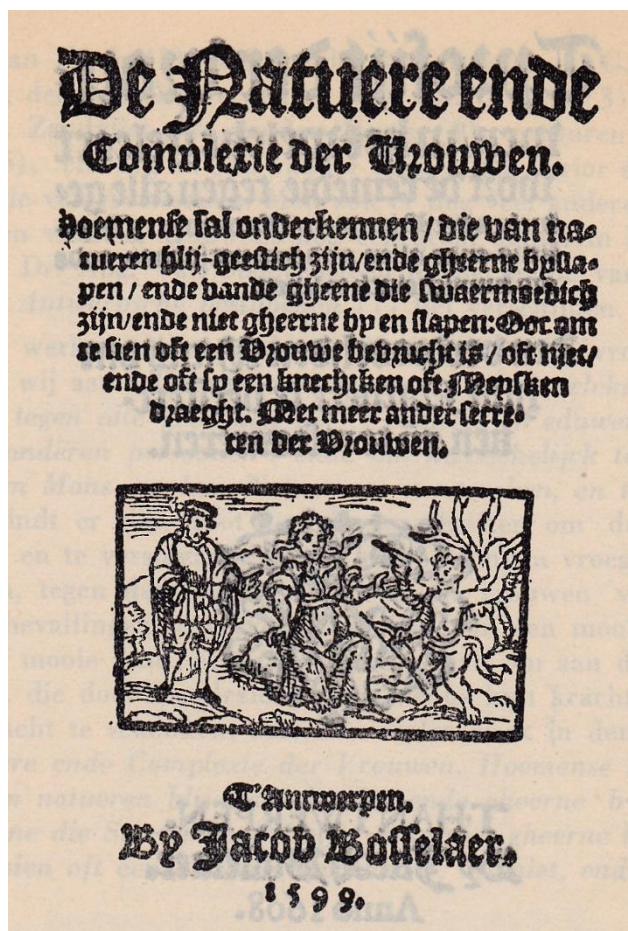
Tot zo ver de Summary uit mijn proefschrift over lezershulp in de jaren 1470–1550. Tijdens de eerste generaties van de commerciële volkstaaldrukken deden de uitgevers zeker hun best om mooie boeken te maken, ook al met aantrekkelijke voorpagina’s (vaak inclusief een rode steunkleur), maar nog niet om de lezers te helpen met een uniforme spelling, een heldere inter-

punctie, een doorlopende paginering en het voluit schrijven van alle woorden en woordjes. Zulke vormen van lezershulp werden pas in (veel) latere decennia doodgewoon, het laatst van alles, heel paradoxaal, in de goedkope volksboekjes die tot halverwege de 19de eeuw zijn uitgegeven, nog steeds in een gotisch lettertje en met versleten houtsneden uit de oude tijd. Maar nu niet meer op goed papier, met nauwkeurig gecorrigeerd zetsel, gloednieuwe houtsneden en brede witmarges, zoals de pagina's uit *Spinrock* en *Sack der consten* die als vrij willekeurige illustratie zijn gebruikt. En zoals ook het boek *Der vrouwen natuere ende complexie* (ca 1538) van Jan Berntsz te Utrecht er een was, in kwarto, grote letters, op elke pagina een of meer houtsneden. De titelpagina had 'der vrouwen' als houtsnede in rood (xylografisch in rubriek) en nog vier sierbalkjes om de centrale houtsnede. Het was dus allemaal super de luxe: zie de afbeelding hier-naast (facsimile W. Braekman, 1980).

Der vrouwen Natuere ende Complexie. Ende hoemen kennen sal vrouwen die van naturen vrolijk ende blijde zijn/ ende gherne bi slapen **Ende wat vrouwen dat van naturen swaer zijn/ en niet bi slapen** § Ende noch meer ander dingen behorende totten vrouwen. § **Om te sien oft een vrouwe be[v]rucht ist oft niet** § Oft si een knechtken of een meesken draecht **Ende meer ander**

Een zeer duidelijk verschil met een overigens al even zeldzame heruitgave uit 1599 (Antwerpen, Jacob Bosselaer):

Transcriptie: **De Natuere ende Complexie der Vrouwen.** Hoemense sal onderkennen/ die van naturen blij-geestich zijn/ ende gheerne byslapen/ ende vande gheene die swaermoe-
dich zijn/ ende niet gheerne by en slapen: Oec om te sien oft een Vrouwe bevrucht is/
oft niet/ ende oft sy een knechtken oft Meysken draeght. Met meer
ander secreten der Vrouwen.

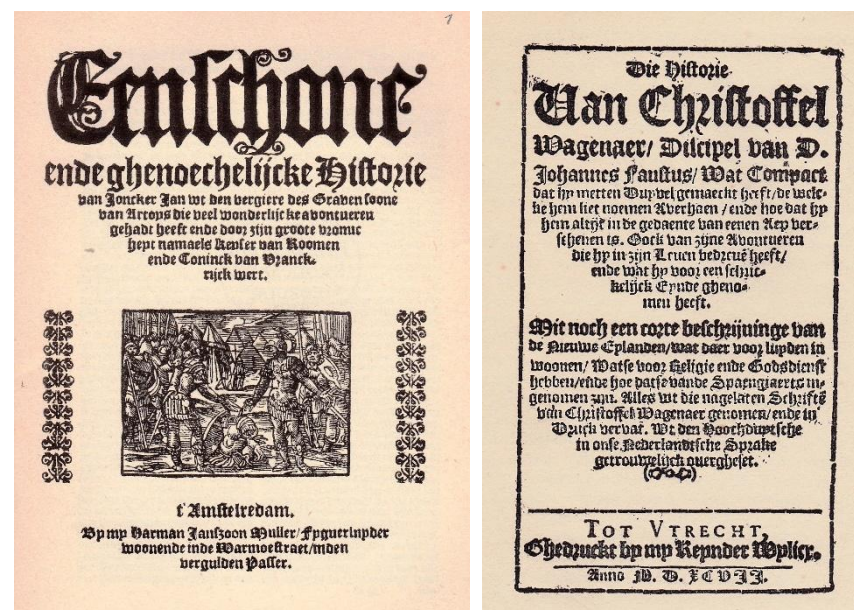
De titelpagina van Berntsz telde nog 23 abbreviaturen, deze van Bosselaer geen enkele. De titelhoutsnede hoort bij een ander boek.

Dat voortbestaan en geleidelijk afsterven van oude vormen en patronen in het drukwerk voor minvermogend publiek, en dan hebben we het over de jaren 1600–1850, heeft na mijn proefschrift altijd mijn warme belangstelling gehouden. Ook ben ik steeds een verzamelaar gebleven – in de betaalbare sector, dus vooral na 1800 – van drukwerk, facsimiles en studies op dit terrein. Daarvan getuigde ik in mijn geschiedenis van de Nederlandse volksboeken, die tevens een geschiedenis van de Nederlandse samenleving is, en dat wil ik graag in het tweede deel van dit opstel over mijn proefschrift ook nog even doen.

Voor mij is het een feestje om me in zulke onderwerpen te verdiepen en er dan over te vertellen. Ik beperk me tot het verhaal van de lezershulp in het populaire drukwerk. Uit de overstelpende veelheid van onderwerpen die dan nog altijd overblijft kies ik een globale kenschets van de opeenvolging van perioden. Het is de aloude methode van *capita selecta*.

Rond 1600

De boeken van verhalende of educatieve aard in de volkstaal waren in het algemeen nog in kwarto, behalve in het noorden, waar het kleinere en goedkopere octavo eerder werd uitgeprobeerd. Verhalen die wij als fictie beschouwen of als quasi-historie werden zo nadrukkelijk als *historie* gepresenteerd, dat het een genre werd, dat veeleer entertainment dan waarheid beloofde. De opmaak van de titelpagina's bleef lange tijd ongewijzigd.

De *Historie van Joncker Jan* (Amsterdam, H. J. Muller, ca 15900;
De *Historie van Christoffel Wagenaer* (Utrecht, R. Wylicx, 1597).

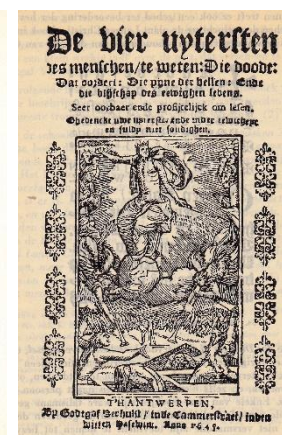
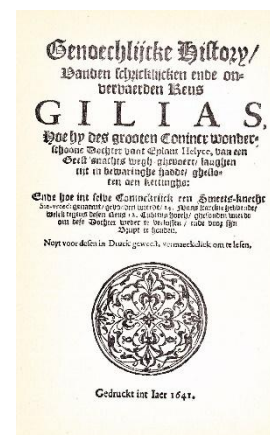
Het bleef lang de gewoonte dat een deel van de titel als houtsnede werd uitgevoerd, en dan wel of niet in rood werd gedrukt, wat voor dat vel een extra drukgang vergde. Slechts zelden ontbrak een titelhoutsnede met een aantrekkelijke afbeelding erop. Deze hoefde niet rechtstreeks verband te houden met de inhoud en kon bij wijze van spreken uit de voorraad van de drukker

17de eeuw

De ontwikkelingen in drukkersland verliepen geleidelijk, maar in de 17de en 18de eeuw waren er verschillende drukkers actief, zowel in noord als in zuid, die in ware dynastieën generaties achter elkaar aan het werk bleven. Dat gold voor de prestigieuze bedrijven, die plaatwerken, reisverslagen en geleerde boeken uitgaven in Antwerpen, Amsterdam, Leiden en elders, en die werkten voor een internationale markt. Het gold echter ook voor de bescheidener collega's, die met boeken in de volkstaal enorme oplagen behaalden. Dat ging dan vooral om boeken van religieuze aard en schoolboeken, zangbundels, almanakken, volksboeken en dergelijke.

Ook vond er een toenemende scheiding plaats tussen het uitgeven en het drukken, waarvan het eerste, met zijn marktverkenning en de nodige investeringen en/of intekeningen vooraf uiteraard financieel riskanter was dan het

steeds herdrukken van vertrouwde titels. In dit laatste segment bleven uitgeven en drukken nog dicht bij elkaar en gold een traditioneel verdienmodel. Ook is het van belang dat de zet- en drukkosten voor een herdruk nog altijd relatief gering waren (samen even belangrijk in de kostprijs als de papierprijs), zonder dat investeringen in kopij en illustraties nodig waren.

History van Gilijs (anoniem, 1641);

De vier uytersten (Antwerpen, G. Verhulst, 1649);

Historie vanden Ridder metter Swane (Amsterdam, C.D. Cool, 1652).

Twee keer *De verlorene soon* (Amsterdam, C.D. Cool, 1641, en Antwerpen, G. Verhulst, 1655). Deze tekst naar Lukas 15 (11–32) was deels in proza, deels in verzen.

De tekst, ook die van de titelpagina, is gewoonlijk nog helemaal in gotische letter, de houtsneden zijn nog scherp van kwaliteit, hoewel lang niet altijd speciaal voor de uitgave gemaakt. De gespecialiseerde drukkers hadden genoeg oude voorraad om uit te kiezen.

Volksboeken uit de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw zijn extreem zeldzaam. Van veel uitgaven zijn maar een of twee exemplaren bewaard gebleven, maar van alle bekende titels zijn na 1900 goede edities uitgebracht, zoals in de veertien afleveringen van *Nederlandsche Volksboeken* (1902–1962) en ook in vele facsimiles. Het zou te ver voeren alle literatuur hier te vermelden. In deze internettijd hoeft het niet.

Historie van Julius Cesar (Antwerpen, G. Verhulst, 1654);
Historie van Alexander den Grooten (Antwerpen, M. Verhulst, 1660);
Historie van Sandryn ende Lanslot (Antwerpen, M. Verhulst, 1666).

De reproducties op het scherm zijn te klein om er details op te zien, maar bij *Julius Cesar*, een willekeurig voorbeeld, ziet de tekst onder de titel er ongeveer op ware grootte als volgt uit:

Ende de Romeynen / hoe sy dese Nederlanden eerst be-
 heert ende ghewonnen hebben ende hoe sy naemaels weder daer uyt ver-
 dreven zijn. Hier vindy oock die fundatien van al die oudste steden van
 dese Nederlanden ende van wien sy bekeert zijn totten kristen
 gheloove. Ende veel ander vremde dinghen met Julius
 Cesaars commentarien accorderende.

Ende de Romeynen/ hoe sy dese Nederlanden eerst be-
 heert ende ghewonnen hebben ende hoe sy naemaels weder daer uyt ver-
 dreven zijn. Hier vindy oock die fundatien van al die oudste steden van
 dese Nederlanden ende van wien sy bekeert zijn totten kristen
 gheloove. Ende veel ander vremde dinghen met Julius
 Cesaars commentarien accorderende.

Geen enkele afkorting meer, zelfs niet voor *ende*, een keurige interpunctie, hoofdletters waar dat moet. De samentrekking *vindy* voor 'vindet ghi' is niet echt formeel. Dit boek met een basis in het werk van Caesar zelf was in de zuidelijke Nederlanden een dikwijls herdrukt schoolboek.

Voor al bij onze zuiderburen was het verband tussen het leesonderwijs en de uitgevers ken-
 nelijk zeer nauw. Het is bekend dat ook de kerk zich nadrukkelijk bemoeide met de keuze van toelaatbare teksten (in het noorden hadden de hervormde schoolbestuurders een even dikke vinger in de pap), maar ook de wereldlijke over-
 heid was betrokken. Zo staat in *Voyage autour de ma Bibliothèque* (1927) van de grote verzamelaar en kenner Emile van Heurck een lijst van 10 februari 1642 waarin het Antwerpse gemeente-
 bestuur van 27 schoolboeken, alle in 4°, aangeeft hoeveel vellen ze omvatten en hoeveel stuivers ze maximaal mogen kosten. Het zijn 27 van de populaire boeken die Van Heurck in deze bibliografie van 159 edities uit zijn verzameling heeft besproken. We zien dat *Julius Caesar* 9 of 10 vellen in 4° kent (dat is dus 72 of 80 bladzijden) en 4 stuivers kost. *Alexander de Grote* van 4 vellen kost 2 stuivers.

Importance et prix des ouvrages in-4°, décrits dans cette bibliographie, fixés par le Magistrat d'Anvers, le 10 février 1642, dans sa "Taxatie oft priisen vande ghemeyne School-boecken", 1).

Abréviations. Fe. = feuilles ; st. = stuyvers.

Les ouvrages sont classés d'après notre table des matières.

3. Seven Blydschappen, 6 ou 7 fe., 3 st.
4. Hondert exempelen, 9 ou 10 fe., 4 st.
5. Alexander de Groote, 4 fe., 2 st.
6. Keyser Carel, 13 ou 14 fe., 5 st.
7. David, car., goth. 5 fe., 2 1/2 st. ; car. civ., 8 fe., 3 1/2 st. ; groot schrift 2), 11 ou 13 fe., 4 1/2 st.
9. Vier Hems-kinderen, 9 ou 10 fe., 4 st.
11. Joseph, en car. goth., 4 fe., 2 st. ; en car. de civ., idem.
12. Iulius Cæsar, 9 ou 10 fe., 4 st.
13. Malegiis, 20 fe., 7 st.
14. Margriete van Limborgh, 20 fe., 7 st.
15. Peeter van Provencien, 5 fe., 2 st.
17. Tobias, en car. goth., 5 fe., 2 st. ; groot schrift, 8 fe., 3 1/2 st.
18. Valentijn en Oursson, 13 ou 14 fe., 5 st.
20. Cleyne Cabinet, 6 ou 7 fe., 3 st.
23. Sinte Godelieve, 13 ou 14 fe., 5 st.
24. 't Leven van onsen L. Heere, 8 fe., 3 1/2 st.
25. 't Leven van onse L. Vrouwe, 8 fe., 3 1/2 st.
26. Reynken de Vos, 9 ou 10 fe., 4 st.
27. Ian Mandevijl, 9 ou 10 fe., 4 st.
28. Reyse van B. Ian vander Linden, 20 fe., 7 st.
29. Groote Vocabulaers van Berthout, 11 ou 13 fe., 4 1/2 st.
31. Spieghel der Jongheydt, car. civ., 9 ou 10 fe., 4 st. ; groot schrift 11 ou 13 fe., 4 1/2 st.
33. Destructie van Ierusalem, 5 fe., 2 st. ; Texte fl.-fr., 8 fe., 3 1/2 st.
37. Helena enkel, 4 fe., 2 st. Helena dobbel, 6 ou 7 fe., 3 st.
38. Wtersten wille, 9 ou 10 fe., 4 st.
39. Ghemeyne Seynd-brieven, 6 ou 7 fe., 3 st.
41. Sielen-troost, 13 ou 14 fe., 5 st.

1) D'après un placard de l'époque faisant partie de nos collections.

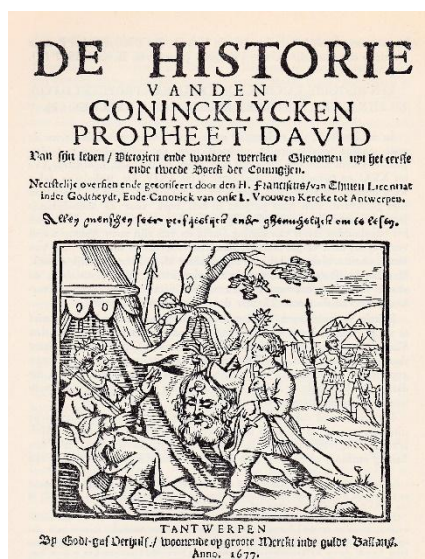
2) Groot schrift, c'est-à-dire grands caractères de civilité.

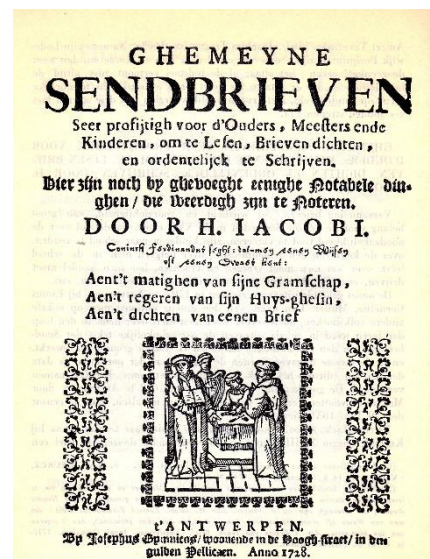
Een latere editie van nr. 31 (J. Begyn, Gent, approbatie van 9 april 1772), nu geheel in verzen, wsch. in 1812 gedrukt, 128 pp (16 fe.), nadat B. Poelman in Gent er in 1797 al 5000 had gedrukt.

Het zijn lijsten zoals deze die de boekhistoricus blij maken en houvast geven en het zijn gedreven verzamelaars als Van Heurck, Boekenoogen, Waller, Huiskamp en anderen die de voorbeelden

hebben opgespoord, bewaard en beschreven voordat ze helemaal uit het gezichtsveld verdwenen. Al die collecties zijn gelukkig in openbaar bezit gekomen, maar ze zijn nog steeds niet geheel ontsloten, er is nog werk genoeg aan de winkel.

Historie van de profeet David (G. Verhulst, 1677) en *Ghemeyne sendbrieven* (J. Gymnicus, 1728), latere drukken van de nummers 7 en 39 op de Antwerpse lijst uit 1642. Nieuw op beide titelpagina's is het gebruik van de romein en een of twee regeltjes in de cursieve letter civilité.

Tegen het einde van de eeuw, maar vooral daarna, komt het gebruik van andere lettertypen dan het gotische regelmatigiger voor. De romein was in de wetenschappelijke teksten door invloed vanuit Venetië (Aldus Manutius) al heel lang bekend en gewaardeerd, maar veroverde daarbuiten slechts geleidelijk de dominante positie – in Duitsland pas in de 20ste eeuw. Een andere vernieuwing was de civilité, een cursieve letter die ook al uit de 16de eeuw komt. Omdat deze op de gotische schrijffletters leek werd het wenselijk geacht de leerlingen er in schoolboeken mee vertrouwd te maken. In de zuidelijke Nederlanden verschenen trouwens ook veel boeken met zowel Franse als Nederlandse teksten naast elkaar. Er waren zelfs boekjes waarin de gehele tekst in twee kolommen werd gepresenteerd: gotisch en cursief. Niet alleen op de titelpagina's, maar ook in het binnenwerk gaf dit opmaakmogelijkheden voor hoofdstuktitels en moralistische commentaartjes, zoals het onderstaande

voorbeeld (H. Verdussen, ca 1700, approbatie 1631) met een 'bedietsel' illustreert:

De Historie der Dieren: 21
 hoor den Coninck treden / de forstuyne
 helpt den stouten ende onbevreesden
 van herren.
 Grimbaert ende Reynaert bonden
 in hunnen wegh een groot pachthof /
 daer Reynaert ghewoon was som-
 tijds een vette himme te halen / oft ee-
 nige goede gansse / om te dragen sij-
 ne hups-brouwe Armelgine. Toen
 Reynaert zijnen slagh sagh / dede hy
 eenen spjongh naer eenen haen / die
 van den anderen ghedaen was / soo
 dat hem de pluymen in den muyl
 bleben.
 Welck siende Grimbaert den
 Wasse / heeft hem berisot / seggende :
 Hoe mynen Con / wilt ghy om een
 hoen weder keeren tot u quaet leven :
 Reynaert sprach. Ick hadde het ver-
 geten Bede / ick sal't niet meer doen /
 Maer wat hy beloofde / hy konde
 qualijck sijne oude gewoonte leren.
 BEDIETSEL.
 Die ghewoon is quaedt te doen die
 kan hem qualijck ghewachten van
 het quaet.

HET X. CAPITTEL.

Reynaert voor den Coninck comende, wort veroordeelt
 tot de galge, maer op den wegh toont sijn schalckheyt.

Als Reynaert begonst te genaet-
 ken des Coninck Hof / kreegh
 hreese want hy wist wel datmen lut-
 tel goet van hem gheseyt hadde /
 nochtans gheliet hy hem als oft hy
 niet quaets gheweren en hadde / ende
 gingh hem presenteren wel ghemoet
 hoor den Coninck met sijnen Bede
 den Wasse / hem groetende in deser
 manieren : Den almoghenen Gode
 wilde den Coninck bewaeren Ick
 weet wel (o goederliester Coninck)
 datet vele sijn die niet teghenslaende
 de groote liefde ende genouwigheyt
 3

18de eeuw

De Nederlanden zijn nu echt uit elkaar gegroeid. Het noorden geniet na van de verworvenheden uit de Gouden Eeuw, maar krijgt als wereldmacht op handelsgebied met steeds meer concurrentie te maken, vooral als de grote buurlanden Engeland en Frankrijk zich ermee bemoeien. Duitsland is nog zeer verdeeld. De Verenigde Staten maken zich los van het Engelse koninkrijk. Nieuwe tijden kondigen zich voorzichtig aan. De Verlichting wint aan invloed, het Ancien Régime, met feodale staatsinrichting en erfelijk plus absoluut koningschap, werd in Frankrijk door de Revolutie van 1789 met geweld en drastisch afgeschaft, en in andere landen na de Franse overheersing door Napoleon in meer graduele vormen. De enorme sprongen voorwaarts in de wetenschap leggen de grondslag voor de Industriële Revolutie (in de drukkerswereld vooral na 1850).

DE WONDERLYCKE HISTORIE VAN DEN WANDELENDEN JODE,

Den welcken sedert het jaer 33 toe
dese ure toe, geduerigh in de
werelt is dwalende.

BEHELSENDE
Zyn geslacht, zyne straffe, en zyne wonder-
lycke avontueren, die hy sedert dien tyde
gesien, gehoort, en by gewoont heeft in
alle de Deelen der werelt.

Als oock eenige wonderlycke geschiedenissen, de
welcke voor zynen tyd gebeure zyn.

Uyt het Hooghduys in onse Nederlantse tale overgeset,

MEN VINDTSE TE KOOP,
in ANTWERPEN, by de Weduwe THIEULLIER, in de
Wolffstraat, op den hoek van de L. Vrouwestraet.

Wandelende Jood (Antwerpen, Wed. Thieullier, ca 1737, in 8°);
Destructie van Jerusalem (idem, 1737).

DE VERDERFFENISSE OFTE DESTRUCTIE VAN JERUSALEM

Synde een waerachtigh verhael hoe de Stadt JERUSALEM
verniet is door de Keyfers VESPASIANUS ende TITUS.

Getrouwelyck getrocken uyt de Boecken van Josephus ende
Egesippus, door M. ADRIAEN MEERBECK Schola-
ster van Aelit.

Om te weiden de voorgaende leugenschrige Historien, tot noch toe onder
de geneynte gestroeyt, ende in't licht gebracht.

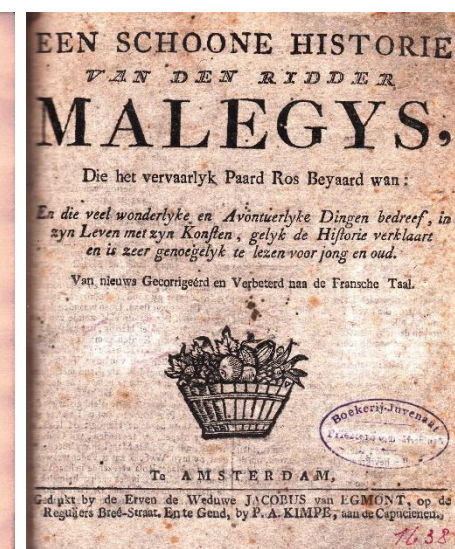
in ANTWERPEN,
By de Weduwe THIEULLIER, in de Wolffstraat, op den
hoek van de lieve Vrouwe straet. 1737.

Hoewel er politiek en economisch van alles broeit
en gist, en Nederland een poos optreedt als land
waar gedrukt kan worden wat in Frankrijk,
Engeland en de zuidelijke Nederlanden verboden
is, vinden er in het drukkersbedrijf geen revolu-
tionaire ontwikkelingen plaats. Wel ontstaan er
nieuwe tekstsoorten onder invloed van de Ver-
lichting en bijvoorbeeld de activiteit van de

Maatschappij tot Nut van het Algemeen, opge-
richt in 1784, die ijverde voor volkseducatie, te
beginnen met de jeugd. Maar in het grootste deel
van de eeuw bleef de stofkeuze traditioneel, met
oeroude verhalen, zoals *De vrouwenpeerle*,
Malegijs, *Reynaert de Vos*, *Valentyn en Oursson*
en *Uilenspiegel* (De bibliografie van de laatst-
genoemde is uitvoerig behandeld in opstel 100.)

Eerste deel *Vrouwenpeerle* (over Helena; Antwerpen, M. Verdussen,
ca 1750; approbatie uit 1621); *Malegijs* (Amsterdam, Erve Wed. J.
van Egmont, 1757-87. en Gent, P.A. Kimpe).

De standaardvorm in het zuiden is nog steeds kwarto in twee kolommen, met voor de hoofdttekst de vertrouwde gotische letter, maar zonder abbs, meestal 'ende', soms 'en', geen komma, maar / ('Duitse komma'). De transcriptie van de eerste kolom hiernaast luidt als volgt:

bestemde ure was aengekomen / gingen sy en klopten voor de deur vande H. Maget / die als doen in haer gebedt was / ende sy vraegde wie daer klopte; sy antwoorden: Mevrouw / wy zijn 't uwe dienaers / ende brengen u die weirdige Vrouwe / daer onsen Meester u van gesproken heeft. Dat seyden sy al suchtende / ende beschaemdelijck / als die seer rouwig waeren over hun misdaden. Voorts seyden sy: Wy bidden u om Godts wille / dat gy gau opstaet / want de Vrouw sal misschien seer verlangen / sy wacht aen de poorte / om met ons dryen te spreken. De Bruydt Christi antwoordt: 't is waer / Bertolf heeft my daer van gesproken / ende ick heb hem beloofd

40

Het Leven van de H. Godelieve

bestemde ure was aengekomen / gingen sy en klopten voor de deur vande H. Maget / die als doen in haer gebedt was / ende sy vraegde wie daer klopte; sy antwoorden: Mevrouw / wy zijn 't uwe dienaers / ende brengen u die weirdige Vrouwe / daer onsen Meester u van gesproken heeft. Dat seyden sy al suchtende / ende beschaemdelijck / als die seer rouwig waeren over hun misdaden. Voorts seyden sy: Wy bidden u om Godts wille / dat gy gau opstaet / want de Vrouw sal misschien seer verlangen / sy wacht aen de poorte / om met ons dryen te spreken. De Bruydt Christi antwoordt: 't is waer / Bertolf heeft my daer van gesproken / ende ick heb hem beloofd

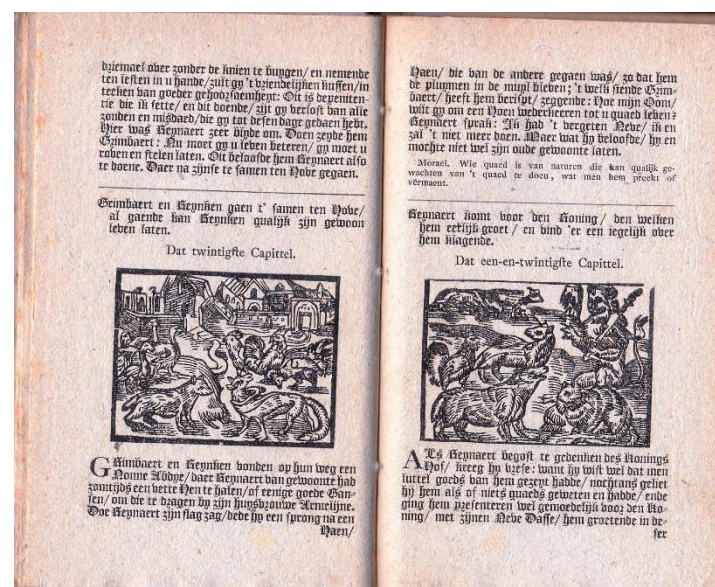
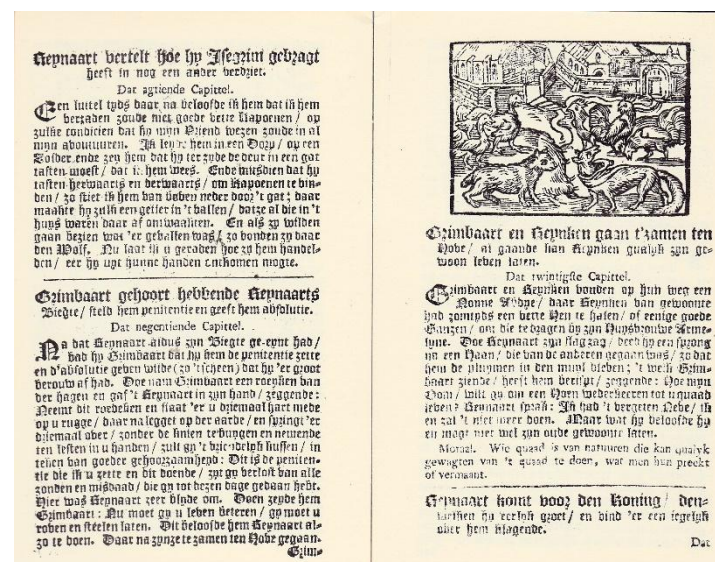
met u-lieden te spreken / 't welck ick niet Godes genade oock doen sal als ick my wat sal geheet hebben / vertoest zen luttelken : de moordeners riepen wederom : Mevrouw / komt toch ras / ende spreekt een woorden : komt bloots-hoof / ende haerboets / alleenlijck met een baepken aen want 't behoort ootmoedelijck gedaen te worden: 't is anders niet dan devotien en Godesdienstigeit. 't is soet weder en breeft geen hou. Laet het werck volbringen terwijl dat het tijt is : gy sult nu gaen leiden een liefelijck en breetfamig leven : men sal op 't Hof van gern onnien noch onvred meer weten te spreken. Als de H. Maget hun troostelijcke woorden hoorde / wirt

* * *

Godelieve (Gent, F. Bernaert, ca 1750). Uit Van Heurck, *Voyage*.

De interpunctie is al heel behoorlijk en consequent, de houtsneden kloppen in dit geval nog en er zijn geen zetfouten van belang. De regels zijn mooi uitgelijnd, alle afgebroken woorden hebben een afbrekingsteken. De lezer kan amper méér hulp verwachten, dit is een tekst met een aangename lay-out en leesbaarheid.

Nu volgt een soortgelijk proefje met twee tekstjes uit het noorden en in 8°, namelijk een *Reynaert de Vos*, gedrukt door de Erve Wed. J. Van Egmont (Amsterdam, 1757–1787), **boven**, en door J. Enschedé in 1895 als kopie van Erven H. van der Putte & B. Boekhout (Amsterdam, 1778), **onder**. Beide boekjes tellen 96 bladzijden (in katernen A8–F8). Als voorbeeld neem ik het 20ste capittel. De twee drukken hebben dezelfde houtsnede als illustratie (maar niet hetzelfde blokje) en dezelfde lettertypen voor tekst, kopje en de moraal, maar van verschillende grootte. De boekjes hebben een anders uitgerekende paginaopmaak. Er zit een jaar of twintig tussen.

Grimbaart en Reynken gaan t'zamen ten hove / al gaande kan Reynken qualijk zijn gewoon leven laten.

Dat twintigste Capittel

Grimbaart en Reynken vonden op hun weg een Nonne Abdye / daar Reynken van gewoonte had zomtyds een vette Hen te halen / of eenige goede Ganzen / om die te dragen by zyn Huysvrouwe Arme-lyne. Doe Reynaert zyn slag zag / deed hy een sprong na een Haan / die van de anderen gegaan was / zo dat hem de pluymen in den muyl bleven : 't welk Grimbaart ziende / heeft hem berispt / zeggende : Hoe myn Oom / wilt gy om een Hoen wederkeeren tot u quaad leven? Reynaert sprak : Ik had 't vergeten Neve / ik en zal 't niet weer doen. Maar wat hy beloofde hy en mogt niet wel zyn oude gewoonte laten.

Moraal. Wie quaad is van natuuren die kan qualyk gewagten van 't quaad te doen, wat men hun preekt of vermaant.

Hiernaast nu de transcriptie van dezelfde tekst in de jongere druk van de Erve van der Putte. De hoofdstuktitel staat nu niet boven, maar onder de houtsnede van Grimbeert (de das), links, en Reinaert, rechts, bij de kippen.

Grimbaert en Reynken gaen t'samen ten Hove / al gaende kan Reynken qualijk zijn gewoon leven laten.

Dat twintigste Capittel.

GRimbaert en Reynken vonden op hun weg een Nonne Abdye / daer Reynaert van gewoonte had zomtijds een vette Hen te halen / of eenige goede Gansen / om die te dragen by zyn huysvrouwe Armelijne. Doe Reynaert zyn slag zag / dede hy een sprong na een

Haen/ die van de andere gegaen was / zo dat hem de pluymen in de muyl bleven ; 't welk siende Grimbaert / heeft hem berispt / zeggende: Hoe mijn Oom / wilt gy om een Hoen wederkeeren tot u quaed leven? Reynaert sprak : Ik had 't vergeten Neve / ik en zal 't niet meer doen. Maer wat hij beloofde / hy en mochte niet wel zijn oude gewoonte laten.

Moraal. Wie quaed is van naturen die kan qualijk gewachten van 't quaed te doen, wat men hem preekt of vermaent.

Veel spellingsverschillen, maar voor de rest zijn de teksten identiek, evenals de interpunctie en de hoofdletters voor persoonsnamen (ook Hen, Haan, Gans, Oom, Neve). Ook deze keer zijn de woordafbrekingen correct aangegeven.

Hier heeft een zetter de oude tekst in een spelling met *ae* in plaats van *aa* enzovoorts gezet, maar er verder geen woord aan veranderd. Ook hebben beide boekjes een *lijst van Personagien* en een *Tafel ofte Inhoud*. Een regelrechte nadruk dus.

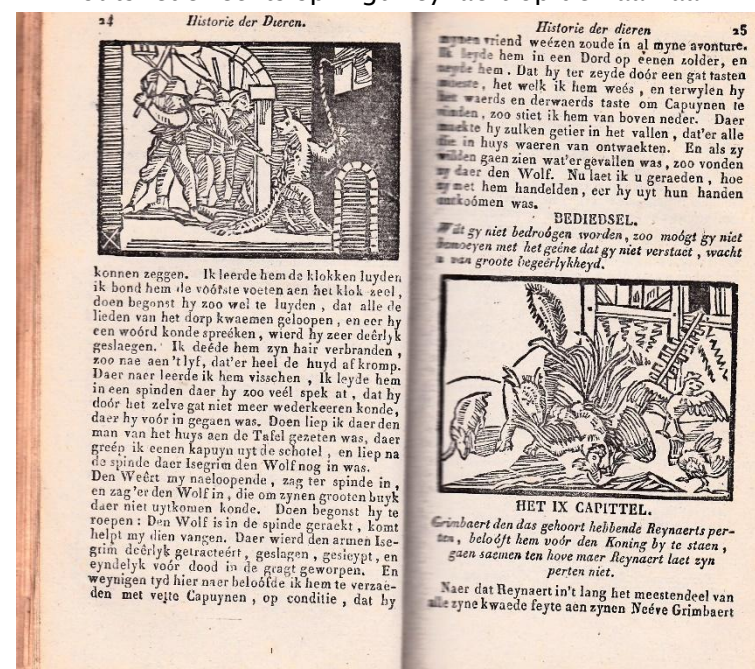
Het is duizelingwekkend dat deze woorden al eeuwenlang in slechts licht gewijzigde vorm zijn overgeleverd. Voor de aardigheid heb ik even opgezocht hoe deze passage bij Gerard Leeu in zijn proza-Reynaert (1479) luidde; de *Reynaert* in verzen was toen al meer dan twee eeuwen oud. De vos moet door Grimbeert naar het hof worden gebracht om door de koning te worden berecht. Voor Reynaert is het de laatste kans om gratie te krijgen voor zijn misdaden en na veel bidden en smeken door de das en een aantal zelfingenomen praatjes en een zogenaamde biecht door de vos zelf stemt hij erin toe met Grimbeert mee te gaan, nadat hij hem beloofd heeft zijn leven te beteren. In de oudste druk (P) lezen we dan vanaf regel 1239 (editie W.Gs. Hellinga, 1952):

BEsiden den wech al daer si hene ghinghen
stont een cloester van swarten nonnen daer
vele gansen hoenren ende capoenen binnen
muyeren te wesen plaghen
Also dese felle reynaert wel wiste Reynert
sprac totten dassen Hier besiden over dit
pat leyt een rechte straet. mit aldus-
danighen woerden soe leyde hi hem
so neffen der muyren daer die hoenren
bider schueren ginghen weyden Der hoen-
ren wort reyner ghewaer. ende hi begonde
om te sien. ende sach enen vetten haen die
jonc was wat of gaen vanden anderen hoenren
ende spranc daer nae enen spronc. so dat hem
die plumen om die oren stoven. Grymbert
sprac Waen oem onsalich man wat wildi
doen wildi om een hoen weder omme in alle
die sonden vallen die ghi ghebiecht hebt dat
mach u wel rouwen Reynert die sprac geloeflic
neve ic haddes te mael vergheten bidt god
dat hijt mi vergheve. want ic en wils nimmer-
meer doen.

Een moraal wordt in de oudste druk niet toegevoegd, maar wel wordt vermeld dat Reynaert nog lange tijd verlangend blijft omkijken naar dat klooster en die kippen, omdat het nu eenmaal zijn aard is.

Dit stukje prozatekst bij Gerard Leeu had 23 abbs, die in de editie door Hellinga naar goed gebruik waren 'opgelost' (en cursief gezet). Verder had Leeu in deze allereerste prozadruk in het Nederlands onder meer een vreemde interpunctie, inconsequent hoofdlettergebruik en diverse samentrekkingen (totten, wildi, haddes, hijt, wils), dus de lezershulp door de zetters is nog meer op spreken en voorlezen gericht (fonetisch) dan op inzicht (grammaticaal, woordsoorten). Toch kunnen we het goed volgen. De details 'dat hem die plumen om die oren stoven' en 'wilt ge om een hoen tot al uw kwaad wederkeren' zijn in de volksboekedities nog driehonderd jaar later in de kern bewaard gebleven.

Reynaert den Vos (Antwerpen, Josephus Thys, 1818–1842). Op de houtsnede rechts springt Reynaert op de haan aan.

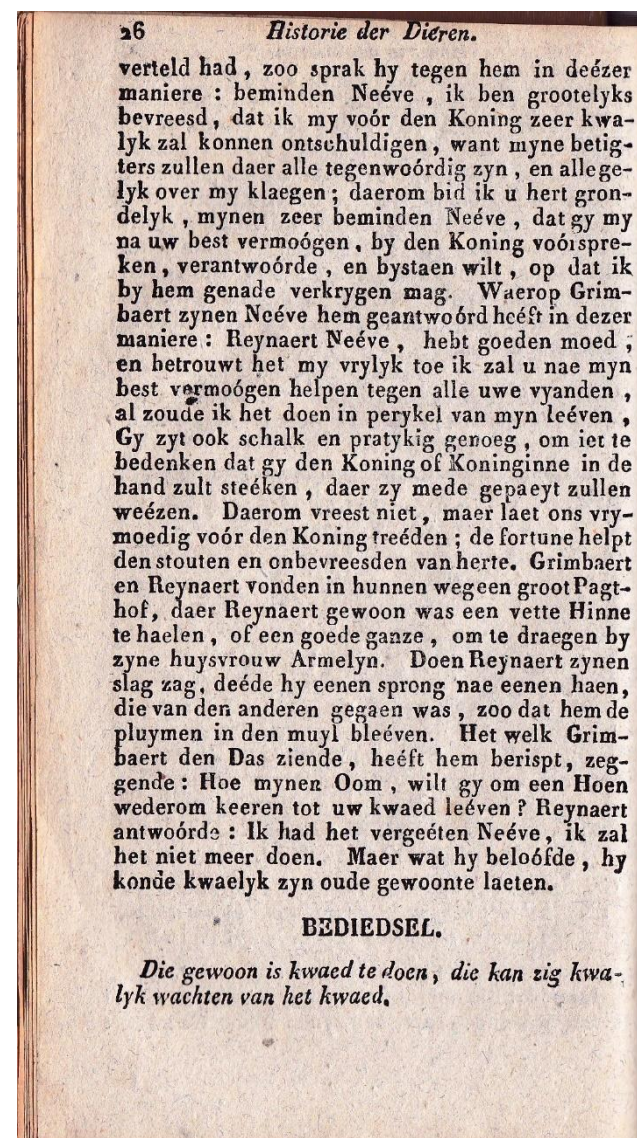

19de eeuw

Het is verleidelijk hier nog een lange paragraaf over de 19de eeuw toe te voegen, al was het maar omdat ik hiervan vele voorbeelden uit eigen bezit kan laten zien. De eerste helft van de eeuw toont een verdere versimpeling van de boekjes volgens

het oude stramien van populair drukwerk, de tweede helft geeft de opkomst te zien van mechanische productie, verdwijning van de gotische letter, eenheidsspelling, slechter papier, slordige en versleten houtsneden (ze gaan plaatsmaken voor houtgravures en andere illustratietechnieken, ook met kleur), educatieve doeleinden en nog van alles meer.

Ik beperk me echter tot één laatste voorbeeld, namelijk de *Reynaert* in de versie van Josephus Thys, werkzaam in Antwerpen van 1818–1842. In deze 8° is het fragment met de haan onderdeel van Capittel IX, p. 25–26, op de vorige bladzijde afgebeeld. De kernpassage beslaat de laatste twaalf regels van p. 26, die hiernaast staat. Het valt meteen op dat de opmaak, het lettertype en de spelling afwijken van het noordelijke voorbeeld dat ik eerder liet zien. Maar de gebruikte houtsneden zijn in het hele boekje oeroud. Op de bladzijde hierna laat ik de transcriptie volgen.

Grimbaert

en Reynaert vonden in hunnen weg een groot Pagthof, daer Reynaert gewoon was een vette Hinne te haelen, of een goede ganze, om te dragen by zyne huysvrouw Armelyn. Doen Reynaert zynen slag zag, deéde hy eenen sprong nae eenen haen, die van den anderen gegaen was, zoo dat hem de pluymen in den muyl bleéven. Het welk Grimbaert den Das ziende, heéft hem berispt, zeggende: Hoe mynen Oom, wilt gy om een Hoen wederom keeren tot uw kwaed leéven? Reynaert antwoórde: Ik had het vergeéten Neéve, ik zal het niet meer doen. Maer wat hij beloófde, hy konde kwaelyk zyn oude gewoonte laeten.

BEDIETSEL

Die gewoon is kwaed te doen, die kan zig kwaelyk wachten van het kwaed.

Het is ironisch dat de getekende letters, zoals in eé, áá en oó voor sommige lange klinkers, in de toen tijdelijk vigerende spellingsvoorschriften een soort terugkeer naar de allang afgezworen abbs leken te zijn. In de letterbakjes waren nog steeds veel meer letters dan alleen de 16 van het alfabet en de 10 van de cijfers nodig, want pas aan het

einde van de 19de eeuw, 1886 om precies te zijn, werd ook de zetmachine (linotype) uitgevonden, waarna lange teksten niet meer letter na letter met de hand gezet behoeften te worden, maar in vormen van linotype (loden reepjes) regel na regel vanaf een soort typemachine konden worden gecomponeerd en gegoten. Matrijsjes voor elk tekentje bleven natuurlijk nodig. Het probleem werd verplaatst naar het toetsenbord. Zelfs in de computertijd heeft dit nog geen ruimte om voor alle accenttekens en andere symbolen in alle talen een aparte toets te hebben, want de qwerty-set @\$%& is lang niet genoeg. Daar moet nog iets op gevonden worden, dicteren of zo. Of terugkeren naar het Latijn.

Peter Cuijpers, 15 juli 2021